

*Катерина Миколаївна НАГАЙКО,
аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди» (м. Переяслав-Хмельницький).*

ПЕРСОНАЛЬНИЙ СКЛАД КИЇВСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ 60 – 90-Х РР. ХІХ СТ. (ДО ПИТАННЯ КІЛЬКІСНОГО ЦЕНЗУ)

У статті на основі опублікованих матеріалів та наукових праць в контексті кількісно-якісного цензу розглядається питання персонального складу Київської Української Громади 1860–1890-х рр.

Ключові слова: Київська Українська Громада, персональний склад, кількісно-якісний ценз, громадівський рух, українофільство.

On the basis of published material and research papers examines the quantity and quality of the personal qualifications of the Kiev Ukrainian communities 1860–1890.

Keywords: Kyiv Ukrainian community, composition, quantitative and qualitative qualification, communities' movement, Ukrainophilism.

В статье на основе опубликованных материалов и научных работ в контексте количественно-качественного ценза рассматривается вопрос персонального состава Киевской Украинской Громады 1860–1890-х гг.

Ключевые слова: Киевская Украинская Громада, персональный состав, количественно-качественный ценз, громадское движение, украинофильство.

Середина ХІХ ст. відзначилася значними подіями в суспільно-політичному житті Російської імперії загалом та України зокрема. Скасування кріпацтва, ліберальні реформи 60–70-х рр., розвиток «культурницької фази українського руху» [12, с. 3] дали можливість інтелігентам-українофілам втілювати у життя ідею відродження нації, окремішності українського народу. Початковим етапом у цій справі було створення платформи для надання освіти простим лю-

дям, якою стало відкриття недільних шкіл, видання навчальної літератури рідною мовою. Навколо цього процесу згуртувалися представники тогочасної інтелігенції: викладачі гімназій, університетів, студентство, значна частина з яких згодом увійшли до Київської Української Громади, діяльність якої впродовж 60–90-х рр. XIX ст. стала помітним епізодом національного відродження, яскравою формою українофільського руху. Саме вона об'єднала громадських, наукових і культурних діячів, котрі плекали творення української національної ідеї. Основою її діяльності виступили наукові та неформальні суспільні осередки. Це середовище, наповнене представниками національно свідомої українофільської інтелігенції, зрештою створило передумови для втілення у життя державницького міфу.

У різні періоди розвитку історичної науки до питання вивчення Київської Української Громади дослідники зверталися лише частково. Існують предметні розвідки першої третини XX ст. Такі як: праця Г. П. Житецького «Київська громада за 60-тих років» (1928) [16], у якій автор наводить відомості про дану організацію з початку її створення до «нової доби українського громадського життя у Києві...», тобто, до кінця 1860-х рр., тим самим зосереджуючись на певному етапі її існування — періодові так званої Старої Київської громади (далі — СКГ); стаття В. Міяковського «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг.» (1924), присвячена «історії української ліберальної думки» [27, с. 128], до якої дослідник зараховує і розвиток українського національного руху; публікація О. А. Назаревського «До історії київської громади 1870-х років» (1930) [29], де автор подає «кілька дрібниць» із історії Громади 70-х рр., зокрема відомості щодо складу, її діяльності та урядових переслідувань того часу. Сюди слід віднести і працю О. Рябініна-Скляревського «Київська громада 1870-х рр.» (1927) [40].

Окрім суто наукових праць цього періоду варто відзначити інші публікації, в основу яких покладено документальні матеріали та спогади, що стосуються Громади. Це, зокрема, розвідки М. Беренштам-Кістяківської, М. Гніпа, С. С. Русової, Є. Х. Чикаленка, Б. М. Шевеліва [5; 10; 39, 43; 49] та ін.

Наступний період у вивченні діяльності громадівського руху загалом і Київської Української Громади зокрема охоплює час незалежної України. До цієї теми звертаються сучасні вітчизняні дослідники: А. М. Катренко, Я. А. Катренко, М. Г. Палієнко, Н. С. Побірченко, Н. Чирикало, О. С. Козирев, І. Чорновол, Т. Ємець, К. М. Нагайко (К. Грицик), Т. Ю. Нагайко [19; 20; 21; 30; 32–37; 23; 47; 15; 11; 28].

Варто наголосити на наявності праць, присвячених окремим статтям українофільського руху, де Громада є однією зі складових

тогочасного суспільно-культурницького середовища. Це праці М. С. Гедіна, Л. В. Козуб, Н. С. Побірченко, Д. В. Садовникова та ін. [9; 24; 32; 41].

Сучасними вітчизняними дослідниками актуалізуються нові підходи у вивченні тих чи інших історичних сюжетів. Важливими для нашої теми є студії з вивчення інтелектуальних співтовариств, окремих груп та об'єднань, організацій, гуртків тощо. За визначенням І. І. Колесник, носіями культурно-національних цінностей періоду XIX ст. були представники інтелігенції, які об'єднувалися у різні інтелектуальні співтовариства, що мали різні форми вираження: родинно-сімейно-сусідські, культурно-громадські, науково-корпоративні, освітні, що дало можливість для «легітимізації саме українських форм розумово-освітніх практик в імперському культурному дискурсі» [25, с. 170]. Одним із таких конгломератів є середовище громад, створення якого було зумовлене «специфікою духовно-культурного життя в Україні протягом «довгого XIX ст.» [25, с. 170]. Чи не найвизначнішою групою людей, які мали спільні цілі та методи діяльності на ниві національного відродження виступила Київська Українська Громада на чолі з В. Б. Антоновичем.

Дослідник громадівського руху другої половини XIX ст. В. В. Міяковський, характеризуючи це інтелектуальне співтовариство, говорить, що «об'єдинение в громады имеет, уже по своему названию, нечто общее с обществами крестьян и построена на определенном территориальном признаке. Такие об'єдинения, с другой стороны, напоминают земляческие об'єдинения студентов и нет никакого сомнения, что именно от этих студенческих организаций ведет свое начало тот нелегальный украинский кружок в Киеве, который получил название «Громады» или «Старой Громады», в отличие от позднейших таких же нелегальных об'єдинений» [27, с. 130].

Л. І. Буряк у праці «Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик XX століття» на основі аналізу спогадів людей із найближчого оточення вченого, учнів, його наукових та ідейних опонентів, предметно аналізує образ історика та громадського діяча середини XIX ст., вирізняючи саме це інтелектуальне середовище, де формувалась ідеологія, що потім поширилася на широкий загал українців [6].

Чи не основною складністю у дослідженні громад є той факт, що ці нелегальні утворення не декларували себе як організовану форму та не мали офіційної документації: статутів, програм, протоколів, рішень, звітів тощо. Незначна кількість відомих на сьогодні документів, що так чи інакше засвідчують існування громад, зокрема й Київської, створені швидше задля заперечення будь-якого формаль-

ного статусу організації. Винятком можуть слугувати лише спогади, листи та мемуари безпосередніх учасників громадівського руху, де ними зауважується на своїй українофільській діяльності. Зокрема, подібним прикладом може слугувати «Автобіографічна записка К. П. Михальчука», в якій автор вказує на наявність програми діяльності Громади: «Українство» стало для нас, членів «громади», власне свого роду релігією життя, і щоб вірно, небезплідно і методично служити йому, ми склали програму діяльності, в яку — окрім обов'язкових для всіх нас агітації і пропаганди серед інтелігенції і народу наших ідей і тенденцій та вербування нових членів до «громади» для спільної праці, — головніше входили завдання — передовсім культурного підняття і розвитку національної самосвідомості та можливі заходи коло визволення народу з-під його соціальної, економічної і політичної кормиги» [26, с. 222].

Через неможливість здійснення відкритої програмної діяльності громад, утворився джерельний вакуум, що позначився на методологічному рівні їх вивчення. На нашу думку, для осмислення та усвідомленого вивчення аспектів українофільського громадівського руху важливими виступають критерії, що стосуються персонального виміру його сформованих неформальних груп: кількісні та якісні характеристики.

В умовах відсутності офіційної документації, основним програмним документом Київської Української Громади прийнято вважати «Сповідь»¹ В. Б. Антоновича, вперше опубліковану в петербурзькому часописі «Основа» 1862 р., що містить основні засадничі орієнтири реалізації українофільського руху [2]. З її аналізу постають якісні характеристики його учасників. Ось яку оцінку громадівству як течії дає член цієї Громади Є. Х. Чикаленко: «... між членами громад не було злодіїв, хабарників, чорносотенців і ніколи не було жодного предателя чи провокатора, як це часто траплялося по інших таємних організаціях, а тому ні разу не було й жодної справи у жанр-дармської поліції з якою-небудь з громад» [43].

У контексті джерел, що документально засвідчують її кількісно-якісний склад варто назвати «Отзыв из Киева» 1862 р., надрукований у часописі «Русский Вестник», який підписала 21 особа, київські громадяни того часу на чолі з В. Б. Антоновичем, Б. С. Познанським, Т. Р. Рильським та ін. У цьому документі заперечується організована політична складова їхньої діяльності, відтак відсутнє будь-яке визнання формального існування Громади. Подібним документом, що

¹ Повна назва: «Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы» «Что об этом думать?» и письма пана Падалицы в X книжке».

засвідчує кількісний склад її учасників наприкінці літа 1862 р. є лист за підписом 44-х представників українофільської інтелігенції, адресований М. І. Костомарову, з проханням прийняти пропозицію заміщення посади на кафедрі російської історії Київського університету.

Щодо Київської Української Громади слід зауважити на одному з першочергових важливих моментів у її вивченні — відсутності єдиної оцінки дослідниками кількісного складу учасників. Ця ситуація пояснюється як вищезазначеними обставинами (відсутність належної кількості документальних першоджерел, де було б зафіксовано кількісний ценз Громади), так і тим фактом, що періоди діяльності цього співтовариства позначені певною зміною поколінь. Окрім того, за період його діяльності від 1860-х до 1890-х рр. відбувся розподіл на два табори, що поставило питання зміни як самого терміну, так і правонаступництва у формах діяльності. Так, за періодизацією запропонованою А. М. Катренком та Н. М. Чирикало, час існування Київської Громади умовно можна поділити на три періоди: 1860-ті рр., 1870-ті рр., 1880–1890-ті рр. [19, с. 5]. Перший етап відзначається суто культурно-просвітницькою роботою, що зазнала суттєвих утисків після Емського указу 1863 р. Внаслідок цього учасники громади змушені були тимчасово припинити свою активну українофільську діяльність. Наприкінці 60-х рр., на початку 70-х рр. Київська Українська Громада продовжила розпочату справу. До її складу влилися молоді люди, студенти університетів, із більш радикальними поглядами на шлях, яким має рухатись українська справа. Тому у 70-ті рр. Громаду стали називати «Молодою» на противагу «Старій». До кінця 90-х рр. XIX ст. із середовища громадівців виділилися представники політично зорієнтованої молоді, котрі розпочали нову фазу — будівництва української національної держави.

Специфіка вивчення кількісного цензу полягає і в тому, що члени Київської Української Громади входили до різноманітних об'єднань, відповідно до виду та мети своєї діяльності (гуртки, товариства, редакції). Учасники тієї чи іншої спільноти, які займалися справою певного спрямування також мали своє кількісне вираження. При цьому багато з так званих громадівців приймали участь у кількох об'єднаннях, зокрема і в інших громадах — Петербурзькій, Харківській, Одеській, Полтавській, Чернігівській, Єлисаветградській. За часом існування в Київській Українській Громаді умовно можна виділити такі об'єднання, як Стара та Молода громади. Відповідно до сфери своєї діяльності учасники громадівського руху були учасниками відповідних організацій: Південно-Західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, редакцій газет і

журналів («Основа», «Кіевская старина», «Кіевский Телеграф»), за своїми світоглядними переконаннями члени громади входили до Комітету дванадцяти на Подолі, Братства Тарасівців, Просвіти.

Отже, з огляду на те, що період діяльності Громади виявився досить тривалим, важко однозначно визначити критерій дослідницького пошуку, який би об'єктивно дав відповідь на питання щодо кількості учасників цієї українофільської організації. Її існування увібрало у себе кілька окремих етапів, що позначилися суттєвими змінами, які вплинули на процес формування національної свідомості представників як самої Київської Української Громади, так і широких кіл суспільства та обумовили еволюцію його поглядів у бік фактичного державотворення. За цей час до процесів формування національних ідеологічних основ була залучена значна кількість наукової та творчої інтелігенції. За різними оцінками, учасниками громади було від 100 до 500 осіб. Усталеною та водночас найбільш поширеною у вітчизняній історіографії є думка про кількість членів Громади від 250 до 300 осіб. Дана цифра наводиться у «Австро-руських споминах» М. П. Драгоманова, який, будучи членом Громади з 1863 р., твердить, що «в 1862 р. злились у велику громаду, душ 250-300» [14]. Водночас в «Автобиографической заметке» написаній 1883 р. він говорить, що кількість київських громадівців складала «500 душ с вольнослушателями» [13, с. 43].

Вважаємо за доцільне розглянути нижче деякі наявні відомості, що стосуються процесу його створення.

Загалом дослідники різних періодів сходяться на думці, що заснування Київської Української Громади припадає на кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. Наведемо міркування з кількох найбільш акцентованих на цьому питанні дослідницьких розвідок. Так, В. В. Міяковський вказує, що з так званих хлопоманів «дальнейшей эволюцией выделилась «Украинская Громада» [27, с. 130]. Посилаючись на спогади одного з перших громадівців Б. Познанського, автор зазначає, що 1861 р. В. Б. Антонович вийшов із польської гміни і «основал отдельно польско-украинское общество «Громаду» [27, с. 130].

Г. П. Житецький відносить початок заснування Київської Української Громади до часу створення недільних шкіл, у яких працювали студенти Київського університету, об'єднані у відповідні гуртки з вираженими національними ознаками. «У 1860 і на початку 1861 року в Києві вже існували гуртки, але Громади не було. Загальну назву «Громади» іноді уживало для себе новостворене товариство, що з ним усе більше зближуються колишні польські гмінчики, — «хлопомани» по тогочасному польському прозванню» [16, с. 93]. Таким чином ним робиться впевнений висновок про те, що в другій поло-

вині 1861 р. у Києві склалося «молоде товариство — Київська Українська Громада» [16, с. 93].

М. Д. Антонович у праці «З історії громад на рубежі 1850–1860-х років» припускає, що Київська Українська Громада існувала «задовго до 1861 р.». Розглядаючи питання часу її створення, автор зауважує на факті можливого знайомства Т. Г. Шевченка із «передовими студентами» під час відвідин Києва в першій половині серпня 1859 р. Автор припускає, що серед них міг бути ініціатор створення першої недільної школи Ф. Вороний². Відносно цього та інших наведених ним фактів щодо зв'язків Шевченка з київськими громадівцями дослідник вважає наступне: «...і хоч про громаду з конспіративних причин ніде не згадується, однак усе вказує на існування громади на той час у Києві» [3, с. 34]. Також він твердить, що відсутність спогадів перших громадівців (Ф. Панченко, В. Л. Береншам, О. Стоянов, А. П. Свидницький) не дає можливості (від початку — *К. Н.*) вивчити її генезу. «За цих умов ми можемо лише припустити, що ця Громада існувала вже принаймні влітку 1859 р., хоч і вела скромнішу працю, ніж у 1861–1962 рр.» [3, с. 35].

Перейдемо до аналізу існуючих дослідницьких спроб виділити аспекти щодо кількісно-якісного цензу учасників Київської Української Громади. Наперед зауважимо, що цілеспрямованої ґрунтовної розвідки щодо з'ясування зазначеного аспекту до цього часу не існує. Однак, можемо виділити у цьому стосунку кілька праць, предметом яких частково виступили кількість членів громади та їхні якісні характеристики.

Однією з перших спроб вказати на персональний склад Київської Української Громади стала розвідка у збірці «Пам'яті Михайла Драгоманова», що вийшла друком у Харкові 1920 р. до 25-ї річниці від дня смерті М. П. Драгоманова, Я. Довбищенка. Зокрема, останній, характеризуючи якісні зміни від заснування Громади на початку 60-х рр. XIX ст., що була тоді «студентським гуртком», до кінця 1870-х рр., (час від'їзду Драгоманова за кордон та організації там «вільної української трибуни»)» [31, с. 19], вказує, що тоді до складу Київської Української Громади входили вже вчителі гімназій, професори та інші, а також наводить перелік із 40 прізвищ осіб, які склали основу цієї організації, що набувала поширення й іншими містами та «уявляла із себе досить поважну силу <...>, бо вони вбірали в себе цвіт інтелігенції України» [31, с. 19]. Разом із тим, враховуючи погляди М. П. Драгоманова як прихильника більш радикального

² Г. Житецький у статті «Київська громада за 60-тих років» вказує, що перша недільна школа створена у Києві 11 жовтня 1859 р. під проводом І. Слепушкина.

шляху для поступу Громади, до якого він намагався повернути й інших уже з-за кордону, автор збірки дає таку оцінку Київській громаді 1870-х рр.: «...по своєму політичному радикалізмові та складу членів займала найвизначніше місце серед інших Громад» [31, с. 20].

На початку публікації в огляді загальної історіографії щодо Київської Української Громади нами наводяться прізвища чотирьох дослідників, чії праці побачили світ у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.: В. В. Міякоського (1924), О. Рябініна-Скдаревського (1927), Г. П. Житецького (1928), О. А. Назаревького (1930) [27; 40; 16; 29]. Найбільш предметно питання кількісно-якісного цензу порушив Г. П. Житецький у розвідці, що стала основним опублікованим джерелом, котре містить найбільш повну інформацію щодо діяльності Громади та її учасників, дає характеристику її персональному складові від початку існування до кінця 60-х рр. ХІХ ст. Дослідник виділяє такі складові елементи: біографічні дані осіб, що належали до Громади в різні періоди її існування, їх походження, освіта, рід діяльності. Автор наголошує на тому, що учасниками цього українофільського товариства були досить різні представники суспільства: «... в Громаді були представники всіх класів суспільства — козацтва та селянства, духівництва, діти службовців, землевласників, комерсантів, без великої переваги будь-якого стану; були й не-Українці, серед них — Поляки, Євреї, тощо. Щодо місцевости походження переважали Полтавці та Чернігівці над Правобережцями; щодо віку — це була молодь від 17 до 29 років, здебільшого студентство» [16, с. 104]. На основі проаналізованих документів, листів, щоденників членів Громади ним робиться висновок про кількість її членів у період 1862–1863 рр.: «...з усіма «суголосними» елементами, рахувати кількість київських громадян душ із 200» [16, с. 110].

Питання громадівського руху та зокрема Київської Української Громади досліджувалося діаспорними науковцями. Так, у збірці матеріалів до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ–ХХ ст. «Вишкільний курс. Ч. 3», що вийшла друком за кордоном у 1977 р., у розділі «Від Шевченка до Драгоманова», автором якої є дослідник Ю. Охримович, з-поміж іншого наводяться відомості з історії Київської громади та дається її авторська оцінка: ««Київська Громада» згуртовує в собі зразу більше 300 членів, як на ті часи, коли ще інтелігенції з народу майже зовсім не було, число дуже велике» [8, с. 130].

У згаданого вище М. Д. Антоновича зазначається цифра наведена М. П. Драгомановим — 250–300 осіб. Саму ж діяльність Громади дослідник характеризує, як «...розпачливу працю окремих відчайдухів, які серед безпросвітньої ночі занепаду першої половини ХІХ століття йшли дослівно «з мотикою на сонце» [Лапки

М. Д. Антоновича — К. Н.], не пропала марно. Діяльність цих одиниць дала багаті жнива, які стали базою для дальшого розвитку нації у всіх сферах її життя» [3, с. 29].

Серед вітчизняних сучасних науковців питання якісно-кількісного цензу Київської Української Громади частково висвітлені в працях С. Світленка. Зокрема, у публікації «Українські громади другої половини XIX–XX ст. (Особливості ідеології та діяльності)» автор вказує, що загальна чисельність українського громадівського руху наприкінці XIX ст. налічувала 438 осіб, із яких понад 100 діяло в Києві [42, с. 10].

У монографії Л. І. Іванової та Р. П. Іванченко «Громадівський рух в 60-х рр. XIX ст. в Україні: проблеми ідеології» у розділі «Київська Громада. До питання про існування таємного Малоросійського товариства», авторки висловлюють думку, що Київська громада «... створилася із ряду українських гуртків у Київському університеті» ще в 1859 р., посилаючись на «Автобиографическую заметку» того ж таки М. Драгоманова, в якій історик говорить, що малороси або українці склали «... особый национальный кружок, <...>, огромное большинство «православных» студентов Киевского университета (около 500 душ с вольнослушателями)» [17, с. 43].

М. Палієнко, у праці «Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.)» дає оцінку якісному складу Громади, спираючись на спомини його безпосереднього учасника О. П. Михалевича: «...більшість громадівців мала українське коріння (їх батьки «жили по селах України»); за своїм походженням вони «були сини православних батюшок, сільської інтелігенції й селян. Нахил до українства був у них вроджений, з дитячих літ. Книжні принципи дали тільки теоретичну наукову основу їх симпатіям»; дослідження всіх проявів народного життя, потреб народу були для них «не модою, а якоюсь душевною потребою. Хто знушався над українцем, той був наче їх особистим ворог» [30, с. 53]. У згаданій статті вміщені відомості про осіб, які відвідували традиційні для громадівців «суботи», що відбувалися по черзі в будинках різних членів Громади. Про ці зібрання так говорить В. В. Міяковський, посилаючись на «справу братів Синегубів»: «Сходки эти происходили тогда, когда было для них занятие, не бывали никогда многочисленнее 20–30 лиц» [27, с. 139].

Персональний склад Громади, його кількісно-персональний вимір став предметом дослідження Н. С. Побірченко в роботі над «Коротким біографічним словником членів Київської Старої громади (друга половина XIX – початок XX століття)». Дана праця є чи не єдиним науковим доробком, у якому цілеспрямовано зібрано

біографічні відомості членів Київської Української Громади за весь період її існування. Дослідниця вказує, що це була найчисельніша науково-просвітницька організація у 200–300 осіб, яка існувала впродовж 60–90-х рр. XIX ст. до 1907–1908 рр., «... часу, коли були дозволені легальні громадські організації» [35, с. 3]. У даний словник авторка включила інформацію щодо 196-ти членів Громади. Ці студії були продовжені дослідницею у монографії «Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX століття (у двох книгах). Книга I. Київська громада», де розширила відомості до 238-ми [11].

Поруч із цими науковими розвідками варто згадати публікацію С. О. Козирєва «Персональний склад «Комітету 12» Старої Громади», де автор на основі архівних матеріалів та опублікованих праць дослідників акцентує увагу на біографічних даних дванадцяти осіб із числа громади, котрі перебували в еміграції разом із М. П. Драгомановим [23].

У контексті заявленої теми нашої статті варто вказати на публікацію І. Чорновола «Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери», в якій на основі джерел особистого походження, зокрема епістолярної спадщини громадівців, що по суті виступають документальними свідченнями діяльності цієї українофільської організації, автор ілюструє настрої 70–80-х рр. XIX ст. і міжособистісні зв'язки членів Громади [47].

Досліджуючи питання кількісно-якісного виміру персонального складу Київської Української Громади 60–90-х рр. XIX ст., поруч із дослідницькими працями, заради більшої об'єктивності, варто звернутися до першоджерел, якими в даному випадку виступають публіцистичні матеріали, спогади, листи та щоденникові записи діячів громадівського руху. Проте, далеко не усі з них містять конкретні відомості щодо зазначеного питання. Так, аналізуючи опубліковану спадщину одного з головних ідеологів громадівського руху В. Б. Антоновича, відмічаємо, що ним не подається конкретних відомостей щодо кількості та складу Громади. Більше того, звертаючись до згаданого вище документу — «Отзывъ изъ Кіева», розуміємо, що її офіційне існування заперечувалося більшістю активних діячів. Натомість, відстоюючи свої ідейні переконання як українофіла, В. Б. Антонович зауважує: «Убеждения украинофилов, основанные на возможном всестороннем изучении своего народа» [1, с. 144]. Відводячи від себе підозри у політичному сепаратизмі, він стверджує — «...единственное оружие, которое мы желаем доставить нашему народу, это не нож, не коса — а совесть и наука» [2, с. 84].

Один із засновників Київської Української Громади, мовознавець М. Михальчук у своїй «Автобіографічній записці» згадує про період перебування в Києві та свою участь у громаді. Автор пише, що саме під його проводом «...наша «громада» стала тим кадром в національно-культурному рухові українства, який прямував до відродження нації, до котрого згодом почали приставати всі свідомі і патріотичні елементи українства не тільки з правобережжя, а й з лівобережжя, де спочатку недовіркою односилились до нас, уважаючи нас за «недоляшків». Всіх членів нашої «громади» душевно нахилили до свого рідного народу і до ширих послуг йому, з одного боку — природжені симпатії до нього, до його моральної істоти, психології, історії, побуту, первісної культури; до його безмірно трагічної долі в багатовіковій тяжкій борні з іншими народами за свою волю, за свої політичні, соціальні й культурні права, <...> а з другого боку — глибоке зневірення до моральної і життєвої вартості польщини і російства як національно-культурних і соціально-політичних режимів» [26, с. 220–221]. Не вказуючи на кількість учасників Громади, автор «Записки» подає відомості про сферу діяльності окремих її членів та їх конкретну роль в цьому товаристві. Відтак, отримуємо відомості щодо функцій, що їх виконували В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, К. П. Михальчук; згадуються П. П. Чубинський, Б. С. Познанський, А. П. Свидницький, (?) Непокойчицький.

Вище нами зауважувалося на вказуванні М. Драгомановим кількості членів Київської Української Громади, де він засвідчив найбільш поширений, на думку багатьох дослідників, показник. Уявлення ж про якісні орієнтири та сутність діяльності Громади в період 1870–1895 рр. дає опублікований архів ученого, зокрема листування з її членами. У ньому наявна як полеміка щодо здійснення нею діяльності у вказаний час, так і конкретні факти й оцінки реалізації нею визначених справ [4].

Важливим джерелом у з'ясуванні поставленого питання виступають спогади громадського діяча, письменника О. С. Русова, члена так званої Молодої Громади, призначенні для редакції часопису «Былое», у яких він вказує на те, що в період 1872–1873 рр. Стара Громада була «...действительно правильно организованною партією съ определенной програмою человекъ въ 70, а съ молодежью, допускавшей на ея собранія и до 200 душ обоого пола» [48, с. 248]. В згадуваний час до Громади було прийнято багато молоді, яка щойно закінчила вищі навчальні заклади, серед них багато «иногороднихъ», які, закінчуючи навчання в Київському університеті, їхали у свої міста, де продовжували справу українофілів, організовували місцеві осередки громадівського руху. Вдаючись до характеристики

Київської Української Громади в період 1870–1880 рр., О. С. Русов детально описує ситуацію щодо формату її діяльності: «...не имея ни малейшаго права существовать, какъ публичная организация, и обладая лишь заграничнымъ органомъ для ознакомления украинскаго общества съ своими идеалами, «Громада» сознавала себя тайнымъ кружкомъ заговорщиковъ; открытое признание существования такого кружка, конечно, повлекло бы къ повальному привлечению всехъ къ ответственности и жандармской волоките. Ясно поэтому, что всякий подвергшийся этой волоките, могъ отвечать только за себя, но не въ какомъ случае не за целую корпорацию. Оттого никакъ нельзя было признать существования организации, и не смотря на аресты и разпросы многихъ ея членовъ крамолоискателями не удавалось найти искомага. Выражаясь по терминологии XX века, «громадяне» называли себя «безпартійними» [48, с. 248].

Активний учасник громадівського руху кін. XIX ст. Є. Х. Чикаленко у спогадах про Стару Київську громаду, дає таку характеристику діяльності українських громад: «...склалися вони з людей, що вірили і по змозі працювали для відродження української нації. Політичного світогляду від членів не вимагалось, а тому між членами були і досить праві люди, але були й такі, що належали до соціалістичних революційних партій, але зате твердо вимагався етичний ценз». Зокрема щодо її функціонування (не вказуючи її кількісних характеристик) він наводить наступні відомості: «Завдання Київської старої громади, як і всіх громад тоді, було відродити українську націю, а для того, в першу чергу, крім заходів до скасування закону 1876 року, провадилася пропаганда української свідомості у всіх шарах населення шляхом видання в Росії легальних книжок, «метеликів» для народу, та часописів для інтелігенції, як «Київський телеграф», «Труд» і нелегальних за кордоном, як «Громада» в Женеві і участі в виданні «Правди» у Львові, та розповсюдженням їх. З 80-х років Київська стара громада почала видавати «Київську старину» [43].

Не зважаючи на відсутність конкретних відомостей про кількість членів Київської Української Громади у більшості з розглянутих нами джерел, важливим сегментом у них виступає наявність оцінок ролі діяльності окремих, найбільш визнаних діячів. Так, у щоденнику О. Кістяківського вміщено характеристики В. Б. Антоновича, М. П. Драгоманова, П. Г. Житецького, Ф. К. Вовка, М. І. Зібера, М. В. Лисенка, М. П. Старицького, І. В. Лучицького, В. В. Беренштама, Я. М. Шульгіна, С. А. Подолинського та ін. [22].

Цікавою та водночас цінною в усвідомленні ролі діячів громадівського руху, зокрема і представників Київської Української Громади, виглядає теза, що підкреслює якісну вагу та значення культурниць-

кої течії українофілів у процесах національного відродження: «... малороссийская ителigenция даже при теперешней ее численности, была могущественна» [22, с.].

Зауважені у розглянутих джерелах кількісно-якісні ознаки дають змогу зробити висновок, що на кінець XIX ст. Київська Українська Громада являла собою потужну різноступеневу інтелектуальну спільноту, що послідовно здійснювала власні програмні постулати, які полягали у слідуванні ідеологічним переконанням, відстоюванні україноцентричних уявлень її членів. На думку автора передмови до збірки автобіографічних матеріалів видатних українців XIX ст. Ю. Луцького, «... вони робили роботу, яка була проскрибована і тому небезпечна. Ними керували ідеї любові до рідного краю і віри в національне відродження народу» [26, с. 16].

Зважаючи на вищенаведені факти, що ілюструють стан вивчення проблеми якісно-кількісного складу Громади, варто наголосити, що за відсутності офіційних документів, які засвідчували б приналежність до даної організації, відсутності відомостей такого характеру в опублікованих джерелах особового походження та її нелегального конспіративного характеру, дане питання потребує детального вивчення в подальшому. Однак, можна зробити висновок, що до складу Київської Української Громади другої половини XIX ст. входили люди, котрі мали різне соціальне становище, професійні інтереси, національність тощо. Їхня кількість в різні періоди існування залежала від суспільно-політичного середовища та інших факторів, які впливали на розвиток національної справи, що була основним напрямком у роботі громадівців.

Як інтелектуальна спільнота Київська Українська Громада у 60–90-х рр. XIX ст. виступила як об'єднання людей, що базувалося на сукупності певних інтересів, цілей та мали бажання спільно працювати над досягненням поставленої мети. Саме завдяки першим найактивнішим учасникам Громади — її корифеям — заклалися та визначилися в якісному відношенні фундаментальні напрямки її діяльності, сформувалися ті професійні сфери та форми організації роботи, що зрештою призвели до реалізації українського національного проекту.

Отже, з огляду на опрацьований матеріал бачимо, що єдиного твердження в оцінці кількісного складу Київської Української Громади не існує, як і не запропоновано усталеного методологічного підходу його з'ясування. Втім, на нашу думку, означене питання потребує подальшого розгляду, оскільки здатне проілюструвати динаміку еволюції діяльності «хлопоманського кружка», який став рушієм у національному відродженні другої половини XIX ст.

1. Антонович В. Б. Погляди українофілів [Текст] / В. Б. Антонович // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – Київ : Либідь, 1995.
2. Антонович В. Моя сповідь. [Текст] / В. Б. Антонович // Там само.
3. Антонович М. З історії громад на рубежі 1850–1860-х років [Текст] / Марко Антонович // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84.
4. Архів Михайла Драгоманова. Т. 1. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1938. – 442 с.
5. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років [Текст] / Марія Беренштам-Кістяківська // За сто літ. – 1928. – Кн. 3. – С. 206–226.
6. Буряк Л. Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик ХХ століття [Текст] / Л. Буряк // Національна та історична пам'ять: зб. наук. праць. – Київ : Укр. ін-т нац. пам'яті, 2012. – Вип. 3. – С. 345–371.
7. Вечірко Р. М. Роль «Старої громади», «Молодої громади», журналу «Основа» в розвитку культурно-історичної думки [Текст] / Р. М. Вечірко, О. М. Семашко, В. В. Олефіренко, Д. Ю. Кобринський, Т. С. Пітякова ; Київ. нац. економ. ун-т // Укр. та заруб. культура: Навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. – Київ : КНЕУ, 2003. – 367 с.
8. Вишкільний курс. Ч. 3 / Матеріали до історії розвитку суспільно-політичної думки в Україні ХІХ – ХХ стол. [Текст] / Упор. Г. Васькович. – Брюссель – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк – Торонто : В-во Спілки Української Молоді, 1977. – 232 с.
9. Гедін М. С. Діяльність Я. М. Шульгіна у складі Київської громади [Текст] / Максим Сергійович Гедін // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – Київ, 2007. – № 2 (39). – С. 91–96.
10. Гніп М. До історії громадівського руху 1860 рр. (Записка А. Л. Шиманова) [Текст] / М. Гніп // За сто літ. – 1930. – Кн. 5. – С. 170–182.
11. Грицик К. Стара Київська Громада в українському національному русі у 60–90-х рр. ХІХ століття: погляд на проблему [Текст] / Катерина Грицик // Мандрівець: Журнал гуманітарних студій. – 2014. – № 6. – С. 22–28.
12. Донік О. М. Україна в переддень та в добу ліберальних реформ 1860–1870-х років [Текст] / Олександр Донік. – Київ : Кріон, 2012. – 240 с. : іл.

13. *Драгоманов М. П.* Австро-руські спомини (1867–1877) [Текст] / М. П. Драгоманов // М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці у 2-х т. – Т. 2. – Київ : Наук. думка, 1970. – С. 151–228.
14. *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці у двох томах. Т. 1. [Текст] / Михайло Драгоманов. – Київ : Київ. поліграф. комбінат, 1970. – 531 с.
15. *Ємець Т.* Внесок Київської старої громади в українське націєтворення [Текст] / Тетяна Ємець // Наук. і записки [Нац. ун-ту «Острозька академія»]. Культурологія. – 2012. – Вип. 10. – С. 132–141.
16. *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років [Текст] / Ігнат Житецький // Україна: наук. двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.
17. *Іванова Л. Г.* Громадівський рух в 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми ідеології [Текст] / Л. Г. Іванова – Київ : Укр. центр духовної культури, 1999. – 127 с.
18. *Іванова Л. Г.* З історії Київської громади 60-х років ХІХ ст. [Текст] / Л. Г. Іванова // Наук. записки Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія: Істор. науки: зб. наук. праць. Вип. 36. Випуск на 10-річчя каф. історії України / М-во освіти України, НПУ ім. М. П. Драгоманова ; редкол. М. І. Шкіль. – Київ : Науковий світ, 2000. – С. 90–100.
19. *Катренко А.* Джерела з історії Київської громади 60–90-х рр. ХІХ ст. [Текст] / А. Катренко, Н. Чирикало // Вісник Київ. нац. ун-ту. – Вип. 55. – 2001. – С. 5–13.
20. *Катренко А. М.* Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки ХІХ ст.) [Текст] / Андрій Миколайович Катренко, Ярослав Андрійович Катренко. – Київ : [б. в.], 2003. – 179 с.
21. *Катренко А.* Науково-культурницька й політична діяльність Київської громади (70-ті – поч. 80-х років. ХІХ ст.) [Текст] / А. Катренко, Н. Чирикало // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича, 26-27 березня 1998 р. – Київ, 1999. – С. 96–110.
22. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885) у двох томах. Т. 1. (1874–1879) [Текст] / О. Ф. Кістяківський. – Київ : Наук. думка, 1994. – 665 с.
23. *Козирев О. С.* Персональний склад «комітету 12-ти» Київської «Старої Громади» у 1875–1876 роках [Текст] / О. С. Козирев // Наук. праці Миколаїв. ДГУ ім. Петра Могили. Істор. науки, 2006. – Т. 62. – Вип. 49. – С. 23–26.

24. Козуб Л. Стосунки Михайла Драгоманова з Київською громадою в еміграційний період [Текст] / Лариса Козуб // Етнічна історія народів Європи. – 2002. – Вип. 12. – С. 45-49.
25. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття [Текст] / І. І. Колесник // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
26. Михальчук К. Автобіографічна записка [Текст] / Кость Михальчук // Самі про себе. Автобіографії видатних українців ХІХ-го століття ; ред. Луцький Ю. – Нью-Йорк : Видання Укр. Вільної Академії наук у США. – 1989. – С. 219–225.
27. Міяковський В. «Киевская громада»: Из истории украинского общественного движения 60-х гг. [Текст] / Володимир Міяковський // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
28. Нагайко Т. Українські громади у фокусі української історичної думки: короткий огляд сучасної історіографії [Текст] / Тарас Нагайко // Мандрівець. – 2014. – № 5 (113). – С. 12–17.
29. Назаревський О. А. До історії київської громади 1870-х років [Текст] / О. А. Назаревський // За сто літ. – Кн. 5. – Харків-Київ, 1930. – С. 208–212.
30. Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Текст] / Марина Палієнко // Київ. старовина. – № 2. – 1998. – С. 53.
31. Пам'яті Михайла Драгоманова. Зб. – Харків : Поюр, 1920. – 112 с.
32. Побірченко Н. До історії взаємин М. Драгоманова та Київської громади в контексті українського культурно-просвітницького руху (друга половина ХІХ ст.) [Текст] / Наталія Семенівна Побірченко // Історико-педагогічний альманах. – 2012. – Вип. 1. – С. 17–32.
33. Побірченко Н. С. До історії створення та початків освітньої діяльності Київської громади (60-ті роки ХІХ ст.) [Текст] / Н. С. Побірченко // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 126–138.
34. Побірченко Н. С. Київські громадівці і недільні школи (60-ті роки ХІХ ст.) [Текст] / Н. С. Побірченко // Шлях освіти. – 1999. – № 4. – С. 40–45.
35. Побірченко Н. С. Короткий біографічний словник членів Київської Старої громади (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) [Текст] / Н. С. Побірченко. – Київ : Інтелект, 1998. – 72 с.
36. Побірченко Н. С. Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття (у двох книгах). Кн. І. Київська громада [Текст] / Н. С. Побірченко. – Київ : Наук. світ, 2000. – 307 с.

37. *Побірченко Н. С.* Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття) [Текст] / Н. С. Побірченко. – Київ : Наук. світ, 2002. – 331 с.
38. *Райківський І.* Питання національної єдності Наддніпрянщини і Галичини в ідейній спадщині українських громадівців останньої чверті XIX – початку XX ст. [Текст] / Ігор Райківський // Вісник Прикарпат. Ун-ту. Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 3–17.
39. *Русова С.* Мої спомини рр. 1861–1879. [Текст] / Софія Русова // За сто літ. – Кн. 2. – 1928. – С. 135–175.
40. *Рябінін-Скляревський О.* Київська громада 1870-х років [Текст] / О. Рябінін-Скляревський // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 144–162.
41. *Садовникова Д. В.* Культурницька діяльність Миколи Лисенка в середовищі «Київська Громада» [Текст] / Дарія Володимирівна Садовникова // Часопис Нац. муз. академії України ім. П. І. Чайковського. – 2012. – Вип. 1. – С. 128–139.
42. *Світленко С.* Українські громади другої половини XIX–XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) [Текст] / Сергій Іванович Світленко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.
43. Спогади Євгена Чикаленка. Київська стара громада [Текст] / Є. Х. Чикаленко // Чикаленко Є. Х. Зібрання творів в 7 т. – Київ, 2003. – Т. 1. Спогади. – С. 229–231.
44. *Чирикало Н. М.* Київська громада 1861–1864 рр. [Текст] / Н. М. Чирикало // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченко : Історія. – 2002. – № 59/60. – С. 10–13.
45. *Чирикало Н. М.* Київська громада 80–90-х р. XIX ст. [Текст] / Н. М. Чирикало // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченко : Історія. – 05/2000. – Вип. 47. – С. 46–49.
46. *Чирикало Н.* Спогади діячів українського національно-визвольного руху 60–90-х років XIX століття [Текст] / Н. Чирикало, О. Беззубець // Етнічна історія народів Європи: Історико-етнологічні дослідження і національна ідея [Текст] : зб. наук. праць. – Вип. 9 / Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Посольство Фінляндської Республіки в Україні. – Київ : УНІСЕРВ, 2001. – С. 90–95.
47. *Чорновол І.* Політичні концепції київської «Старої Громади»: від проросійського народництва до «нової ери» [Текст] / І. Чорновол // Укр. історична наука на порозі XXI століття : Міжнар. наук. конгрес ; м. Чернівці, 16–18 трав. 2000 р. : доповіді та повідом. – 2001. – С. 15–25.

48. Шамрай С. Спомини Ол. Ол. Русова [Текст] / Сергій Шамрай // За сто літ. – Кн. 1. –1927. – С. 248.
49. Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності з р. 1862 [Текст] / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – № 3. – С. 11–16.

REFERENCES

1. Antonovych, V. B. (1995). *Pro ukrainofiliv ta ukrainofilstvo* [About Ukrainophiles and Ukrainophilism]. In *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My confession: Selected historical and journalistic works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
2. Antonovych, V. (1995). *Moia spovid* [My confession] In *Moia spovid: Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory* [My confession: Selected historical and journalistic works]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
3. Antonovych, M. (1998). *Z istorii hromad na rubezhi 1850–1860-kh rokiv* [History communities at the turn of 1850–1860 years]. *Kyivska starovyna* [Kyiv old], 2, 49–84. [in Ukrainian].
4. *Arkhiv Mykhaila Drahomanova. T. 1. Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.)* [Archive Dragomanov D. 1. Correspondence Kyiv Hromada M. Drahomanov (1870–1895 biennium)]. (1938). Varshava. [in Ukrainian].
5. Berenshtam-Kistiakivska, M. (1928). *Ukrainski hurtky v Kyievi druhoi polovyny 1880-ykh ta pochatku 1890-ykh rokiv* [Ukrainian clubs in Kiev, the second half of 1880 and early 1890-ies]. *Za sto lit* [Over a hundred years], 3, 206–226. [in Ukrainian].
6. Buriak, L. (2012). *Obraz V. B. Antonovycha u konteksti komemoratyvnykh praktyk KhKh stolittia* [The image of Antonovich commemorative practices in the context of the twentieth century]. In *Natsionalna ta istorychna pam'iat: zb. nauk. Prats* [National and Historical Memory: Coll. Science. Jobs]. (Vol. 2, pp. 345–371). [in Ukrainian].
7. Vechirko, R. M. (2003). *Rol “Staroi hromady”, “Molodoi hromady”, zhurnalu “Osnova” v rozvytku kulturno-istorychnoi dumky* [The role of “Hromada”, “Young community”, the magazine “basis” in the development of cultural and historical thought]. *Ukrainska ta zarubizhna kultura* [Ukrainian and Foreign Culture]. Kyiv KNEU. [in Ukrainian].
8. *Vyshkilnyi kurs. Ch. 3. Materialy do istorii rozvytku suspilno-politychnoi dumky v Ukraini XIX–XXI* [Vyshkilnyj course. Part 3. Materials for the history of political thought in Ukraine XIX–XX centuries]. (1977). Briusel – Miunzen – London – Niu-Iork – Toronto: V-vo Spilky Ukrainskoi Molodi. [in Ukrainian].

9. Hedin, M. S. (2007). *Diialnist Ia. M. Shulhina u skladi Kyivskoi hromady* [Activity Shulgin composed Kiev community]. In *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy* [Journal of the Academy of Labor and Social Relations Federation of Trade Unions of Ukraine]. (Vol. 2 (39), pp. 91–96). Kyiv. [in Ukrainian].
10. Hnip, M. (1930). *Do istorii hromadivskoho rukhu 1860 rr. (Zapychka A. L. Shymanova)* [The history of community movement in 1860 (Zapychka Shymanova)]. *Za sto lit* [Over a hundred years], 5, 170–182. [in Ukrainian].
11. Hrytsyk, K. (2014). *Stara Kyivska Hromada v ukrainskomu natsionalnomu rusi u 60–90-kh rr. XIX stolittia: pohliad na problemu* [Old Kyiv community in the Ukrainian national movement in the 60–90's. XIX century: view of the problem]. *Mandrivets: Zhurnal humanitarnykh studii* [Mandrivets: Journal of Humanitarian Studies], 6, 22–28. [in Ukrainian].
12. Donik, O. M. (2012). *Ukraina v peredden ta v dobu liberalnykh reform 1860–1870-kh rokiv* [Ukraine on the eve and day of liberal reforms 1860–1870 years]. Kyiv: Krion. [in Ukrainian].
13. Drahomanov, M. (1970). *Literaturno-publitsystychni pratsi u dvokh tomakh. T. 1.* [Literary and journalistic work in two volumes. Vol. 1]. Kyiv: Kyivskiy polihrafichnyi kombinat. [in Ukrainian].
14. Drahomanov, M. P. (1970). *Avstro-ruski spomyny (1867–1877)* [Austria-n memories (1867–1877)]. *Literaturno-publitsystychni pratsi u 2-kh t. T. 2.* [Literary and journalistic works in 2 vols. Vol. 2.]. (Pp. 151–228). Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
15. Iemets, T. (2012). *Vnesok Kyivskoi staroi hromady v ukrainske natsiietvorennia* [Contribution Kyiv old Ukrainian community in nation-building]. *Naukovi zapysky* [Proceedings]. (Vol. 10, pp. 132–141). [in Ukrainian].
16. Zhytetskyi, I. (1928). *Kyivska hromada za 60-kh rokiv* [Kyiv community for 60 of those years]. *Ukraina: naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva* [Ukraine: Ukrainian scientific dvohmisyachnyk]. (Bo. 1, pp. 91–125). [in Ukrainian].
17. Ivanova, L. H. (1999). *Hromadivskiy rukh v 60-kh rr. XIX st. v Ukraini: problemy ideolohii. Monohrafiia* [Communities' movement in the 60's. XIX century. Ukraine: issues of ideology. Monograph]. Kyiv: Ukrainskyi tsentr dukhovnoi kultury. [in Ukrainian].
18. Ivanova, L. H. (2000). *Z istorii Kyivskoi hromady 60-kh rokiv XIX st.* [History of the Kiev community 60 years of the nineteenth century]. In *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova* [Scientific notes of National Pedagogical

- Dragomanov University]. (Vol. 36, pp. 90–100). Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian].
19. Katrenko, A. (2001). *Dzherela z istorii Kyivskoi hromady 60–90-kh rr. XIX st.* [Sources on the history of Kiev community 60-90-ies. XIX century]. In *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of Kyiv National University]. (Vol. 55, pp. 5–13). [in Ukrainian].
 20. Katrenko, A. M. (2003) *Natsionalno-kulturna ta politychna diialnist Kyivskoi hromady (60–90-ti roky XIX st.)* [Ethno-cultural and political activities of the Kiev community (60–90 years of XIX century)]. Kyiv. [in Ukrainian].
 21. Katrenko, A. (1999). *Naukovo-kulturnytska i politychna diialnist Kyivskoi hromady (70-ti – poch. 80-kh rokiv. XIX st.)* [Scientific and cultural and political activities of the Kyiv community (70th – early. 80's. XIX century)]. *Chetverta akademiia pamiati profesora Volodymyra Antonovycha* [Fourth Academy memory of Professor Vladimir Antonovich]. (Pp. 96–110). Kyiv. [in Ukrainian].
 22. Kistiakivskiy, O. F. (1994). *Shchodennyk (1874–1885) u dvokh tomakh. T. 1. (1874–1879)* [Diary (1874–1885) in two volumes. Vol. 1 (1874–1879)]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
 23. Kozyrev, O. S. (2006). *Personalnyi sklad «komitetu 12-ty» Kyivskoi «Staroi Hromady» u 1875–1876 rokakh* [Personal structure of the «Committee of 12» Kiev «Hromada» in 1875–1876]. In *Naukovi pratsi Mykolaivskoho DHU im. Petra Mohyly* [Scientific papers Nikolaev MSHU Peter Graves]. (Vol. 49, pp. 23–26). [in Ukrainian].
 24. Kozub, L. (2002). *Stosunky Mykhaila Drahomanova z Kyivskoiu hromadoiu v emihratsiynyi period* [Dragomanov relations with Kyiv community in exile period]. In *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe]. (Vol. 12, pp. 45–49). [in Ukrainian].
 25. Kolesnyk, I. (2008). *Intelektualne spivtovarystvo yak zasib lehitymatsii kulturnoi istorii Ukrainy. XIX stolittia* [The intellectual community as a means of legitimizing the cultural history of Ukraine. XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 1, 169–193. [in Ukrainian].
 26. Mykhalchuk, K. (1989). *Avtobiohrafichna zapyska* [Autobiographical note]. In *Sami pro sebe. Avtobiohrafii vydatnykh ukraintsiv XIX ho stolittia* [Themselves. Autobiography of prominent Ukrainian nineteenth century]. (Pp. 219–225). Niu-Iork: Vydannia Ukrainskoi Vilnoi Akademii nauk u SShA. [in Ukrainian].
 27. Miiakovskiy, V. (1924). “*Kyevskaia hromada*”: *Yz ystoriyy ukraynskoho obshchestvennoho dvyzhenyia 60-kh hh.* [Kievskaya community: IZ Ukrainian history the Public movement of 60-ies]. *Letopys revoliutsyy* [Revolution chronicles], 4, 127–150. [in Ukrainian].

28. Nahaiko, T. (2014). *Ukrainski hromady u fokusi ukrainskoi istorychnoi dumky: korotkyi ohliad suchasnoi istoriohrafii* [Ukrainian community in focus Ukrainian historical thought: an overview of contemporary historiography]. *Mandrivets* [Mandrivets], 5 (113), 12–17. [in Ukrainian].
29. Nazarevskiy, O. (1930). *Do istorii kyivskoi hromady 1870-kh rokiv* [The history of the community of Kiev 1870]. *Za sto lit* [Over a hundred years]. (Bo. 5, pp. 208–212). Kharkiv–Kyiv. [in Ukrainian].
30. Paliienko, M. (1998). *Kyivska Stara Hromada u suspilnomu ta naukovomu zhytti Ukrainy (Druha polovyna XIX-pochatok XX st.)* [Old Kyiv community in social and scientific life of Ukraine (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv old], 2, 53. [in Ukrainian].
31. *Pam'iaty Mykhaila Drahomanova. Zbirnyk* [In memory of Michael Dragomanov]. (1920). *Vseukrainske derzhavne vydavnytstvo* [Ukrainian State Publishing]. Kharkiv: Poiur. [in Ukrainian].
32. Pobirchenko, N. (2012). *Do istorii vzaemyn M. Drahomanova ta Kyivskoi hromady v konteksti ukrainskoho kulturno-prosvitnytskoho rukhu (druha polovyna XIX st.)* [The history of relations between Kyiv and Dragomanov community in the context of Ukrainian cultural and educational movement (late nineteenth century)]. In *Istoryko-pedahohichniy almanakh* [Historical and Pedagogical Almanac]. (Vol. 1, pp. 17–32). [in Ukrainian].
33. Pobirchenko, N. S. (1999). *Do istorii stvorennia ta pochatkiv osvithnoi diialnosti Kyivskoi hromady (60-ti roky XIX st.)* [On the history of creation and the beginning of the Kiev community education (60 years of the nineteenth century)]. *Pedahohika i psykholohiia* [Pedagogy and Psychology], 2, 126–138. [in Ukrainian].
34. Pobirchenko, N. S. (1999). *Kyivski hromadivtsi i nedilni shkoly (60-ti roky XIX st.)* [Kiev Gromadovtsi and Sunday school (60 years of the nineteenth century)]. *Shliakh osvity* [Moving education], 4, 40–45. [in Ukrainian].
35. Pobirchenko, N. S. (1998). *Korotkyi biohrafichnyi slovnyk chleniv Kyivskoi Staroi hromady (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [Short Biographical Dictionary of Old Kyiv community members (second half of XIX – early XX century)]. Kyiv: Intelekt. [in Ukrainian].
36. Pobirchenko, N. S. (2000). *Pedahohichna i prosvitnytska diialnist ukrainskykh Hromad u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia (u dvokh knyzhakh). Kn. I. Kyivska hromada* [Educational and awareness of the Ukrainian community in the late nineteenth – early twentieth century (in two books). Bo. I. Kyiv community]. Kyiv: Naukovyi svit. [in Ukrainian].

37. Pobirchenko, N. S. (2002). *Pytannia natsionalnoi osvity ta vykhovannia v diialnosti ukrainskykh Hromad (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia)* [The question of national education in Ukrainian of Commons (the second half of the nineteenth – early twentieth century)]. Kyiv: Nauk.svit. [in Ukrainian].
38. Raikivskiy, I. (2011) *Pytannia natsionalnoi yednosti Naddniproian-shchyny i Halychyny v ideinii spadshchyni ukrainskykh hromadivtsiv ostannoii chverti XIX – pochatku XX st.* [The question of national unity Dnieper and Galicia in the ideological heritage of Ukrainian hromadamen last quarter of the nineteenth – early twentieth century]. In *Visnyk Prykarpatskoho universytetu* [Journal Prikarpatyky University]. (Vol. 20, pp. 3–17). [in Ukrainian].
39. Rusova, S. (1928). *Moi spomyny rr. 1861–1879* [My memories of years. 1861–1879]. *Za sto lit* [Over a hundred years], 2, 135–175. [in Ukrainian].
40. Riabinin-Skliarevskiy, O. (1927). *Kyivska hromada 1870-kh rokiv* [Community in Kyiv 1870]. *Ukraina* [Ukraine], 1/2, 144–162. [in Ukrainian].
41. Sadovnykova, D. V. (2012). *Kulturnytska diialnist Mykoly Lysenka v seredovyshchi “Kyivska Hromada”* [Cultural activities Mykola Lysenko among the “Kiev Community”]. In *Chasopys Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho* [Journal of the National Music Academy of Ukraine Tchaikovsky]. (Vol. 1, pp. 128–139). [in Ukrainian].
42. Svitlenko, S. (1998). *Ukrainski hromady druhoi polovyny XIX–XX st. (Osoblyvosti ideolohii ta diialnosti)* [Ukrainian community of the late nineteenth and twentieth centuries. (Feature ideology and activity)]. *Kyivska starovyna* [Kyiv old], 2, 9–28. [in Ukrainian].
43. *Spohady Yevhena Chykalenka. Kyivska stara hromada* [Memoirs of Eugene Chykalenko. Kyiv old community]. (2003). (Pp. 229–231). Kyiv. [in Ukrainian].
44. Chyrykalo, N. M. (2002). *Kyivska hromada 1861–1864 rr.* [Kyiv community 1861–1864 biennium]. In *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenko* [Bulletin of Kyiv National University. Taras Shevchenko]. (Vol. 59/60, pp. 10–13). [in Ukrainian].
45. Chyrykalo, N. M. (2000). *Kyivska hromada 80–90-kh r. XIX st.* [Kyiv community 80–90’s. XIX century]. In *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. Tarasa Shevchenko* [Bulletin of Kyiv National University. Taras Shevchenko]. (Vol. 47, pp. 46–49). [in Ukrainian].
46. Chyrykalo, N. (2001). *Spohady diiachiv ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu 60–90-kh rokiv XIX stolittia* [Memories leaders

- Ukrainian national liberation movement 60–90 years of the nineteenth century]. In *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Istoryko-etnologichni doslidzhennia i natsionalna ideia* [Ethnic history of the peoples of Europe: Historical and ethnological research and national idea]. (Vol. 9, pp. 90–95). Kyiv. UNISERV. [in Ukrainian].
47. Chornovol, I. (2001). *Politychni kontseptsii kyivskoi "Staroi Hromady": vid prorosiiskoho narodnytstva do novoi ery* [The political concept of Kiev "Hromada" from Russian populism of the "new era"]. In *Ukrainska istorychna nauka na porozi XIX stolittia Mizhnar. Nauk. Konhres* [Ukrainian historical science on the threshold of XXI century Intern. Science. Congress]. (Pp. 15–25). [in Ukrainian].
48. Shamrai, S. (1927). *Spomyny Ol. Ol. Rusova* [Memoirs Ol. Ol. Rusova]. *Za sto lit* [Over a hundred years], 1, 246–269. [in Ukrainian].
49. Sheveliv, B. (1928). *Petytsii ukrainskykh hromad do Peterburzkooho komitetu hramotnosti z r. 1862* [Petitions Ukrainian communities in the St. Petersburg Committee of literacy p. 1862]. *Za sto lit* [Over a hundred years], 3, 11–16. [in Ukrainian].

Персональний склад Київської Української Громади 60-90-их рр. XIX ст.

Нагайко К. М., аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кандидат історичних наук (м. Переяслав-Хмельницький).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2016. – Вип. 14. – С. 207–232.

Середина XIX ст. відзначилася значними подіями в суспільно-політичному житті Російської імперії в цілому та України зокрема. Скасування кріпацтва, ліберальні реформи 60–70-х рр., розвиток «культурницької фази українського руху» дали можливість інтелігентам-українофілам втілювати у життя ідею відродження нації, окремішності українського народу. Київська Українська Громада, що існувала впродовж 60–90-х рр. XIX ст. стала осередком, в якому ідейно об'єдналась плеяда громадських, наукових та культурних діячів, що плекала творення української національної ідеї. Період діяльності Громади виявився досить тривалим та розмаїтим, через що важко однозначно визначити критерій дослідницького пошуку, який би об'єктивно дав відповідь на питання щодо кількості учасників цієї українофільської організації. Її існування увібрало у себе кілька окремих етапів, що позначилися суттєвими змінами, які вплинули на процес формування національної свідомості представників як

самої Громади, так і широких кіл суспільства та обумовили еволюцію його поглядів у бік фактичного державотворення. За цей час до процесів формування національних ідеологічних основ була залучена значна кількість наукової та творчої інтелігенції.

Інтелектуальна спільнота Київська Українська Громада у 60–90-х рр. XIX ст. виступила, як об'єднання людей, яке базувалося на сукупності певних інтересів, цілей, що мали бажання спільно працювати над досягненням поставленої мети. Саме завдяки першим найактивнішим учасникам Громади — її корифеям — заклалися та визначилися в якісному відношенні фундаментальні напрямки її діяльності, сформувалися ті професійні сфери та форми організації роботи, що зрештою призвели до реалізації українського національного проекту.

Ключові слова: Київська Українська Громада, громадівський рух, кількісно-якісний ценз, українофільство.

The personal composition of the Kiev Ukrainian Community 60–90 years of XIX century.

Nahaiko K. M., Candidate of Historical Sciences, graduate student State Institution of Higher Education Pereyaslav-Khmelnytskyi Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University (Pereyaslav-Khmelnytskyi).

Ukrainian biographical = Biographistica ukrainica. – Kyiv, 2016. – Vol. 14. – P. 207–232.

The mid-nineteenth century. marked a significant event in the socio-political life of the Russian Empire and Ukraine. The abolition of serfdom, liberal reforms 60-70, the development of the «cultural phase of the Ukrainian movement» let the Ukrainophiles to realize the idea of the revival of the nation, the independence of the Ukrainian people. Kyiv community has existed for 60-90-ies of the XIX century and became the center, in which ideologically joined the constellation of social, scientific and cultural figures, that nurtured the creation of the Ukrainian national idea. The period of activity was quite long and varied, therefore, it is difficult to determine the criterion search of the research, which would objectively give the answer to the question about the number of participants in this ukrainophile organizations. Its existence incorporates several separate stages, which affected significant changes that have influenced the process of formation of national consciousness of the representatives of the Kyiv Community and the wider circles of society and led to the evolution of his attitudes towards the actual state. During this time, the processes of formation of national ideological foundations attracted a significant amount of scientific and creative intelligentsia.

Intellectual community in Kiev, the Ukrainian Community in the 60-90-ies of the XIX century. acted as an Association of people, which was based on the aggregate of certain interests, purposes, had a desire to work together to achieve a goal. Thanks first to the most active participants of the Community — its leaders — agreed and defined in qualitative terms, the fundamental directions of its activities, formed those of the professional sphere and forms of work organization, which ultimately led to the implementation of the Ukrainian national project.

Key words: Kyiv Ukrainian Community, communities ‘ movement, quantity and quality requirement, ukrainophilism.

Персональний состав Киевской Украинской Громады 60–90-х гг. XIX в.

Нагайко К. М., аспірантка ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», кандидат історических наук (. Переяслав-Хмельницький).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2016. – Вып. 14. – С. 207–232.

Середина XIX в. отримала значительними подіями в громадсько-політичній житті Російської імперії в цілому і України в частині. Скасування кріпосного права, ліберальні реформи 60–70-х гг., розвиток «культурної фази українського руху» дали можливість інтелігентам-українофілам втілювати в життя ідею національного відродження, особливості українського народу. Київська Українська Громада, існуюча протягом 60–90-х гг. XIX в. Стала тією середовищем, в якій ідейно об'єднались плеяда громадських, наукових і культурних діячів, прагнуть до створення української національної ідеї. Період діяльності Громади виявився достатньо тривалим і різноманітним, через це складно однозначно визначити критерії дослідницького пошуку, який би об'єктивно дав відповідь на питання про кількість учасників цієї українофільської організації. Її існування включало в себе кілька окремих етапів, відзначених суттєвими змінами, які впливали на процес формування національного свідомості представників як самої Київської Громади, так і широких шарів суспільства і створили еволюцію його поглядів в бік фактичного побудови державності. За цей час до процесів формування ідеологічних національних основ було залучено значительне кількість наукової і творчої інтелігенції.

Интеллектуальное сообщество – Киевская Украинская Громада в 60–90-х гг. XIX в. выступила как объединение людей, которое базировалось на совокупности определенных интересов и задач, имеющих своим стремлением совместно работать над достижением поставленной цели. Именно благодаря первым активным участникам Громады — ее корифеям — были заложены и определены в качественном отношении фундаментальные направления ее деятельности, сформировались те профессиональные сферы и формы организации работы, которые в конечном итоге привели к реализации украинского национального проекта.

Ключевые слова: Киевская Украинская Громада, громадское движение, количественно-качественный ценз, украинофильство.